

Раде Петровић

ДАЛМАЦИЈА У XIX СТОЉЕЋУ

(Резултати југославенске историографије) *

Прављење сваког биланса и давање оцјене о резултатима науке у одређеној области увијек је ризичан посао изложен бројним ограничењима и недореченостима. Тога смо потпуно свјесни и сада када преузимамо тај ризик да бисмо изнијели одређен поглед на резултате југославенске историографије.

Овдје ће прије свега бити ријечи о резултатима југославенске историографије на истраживањима повијести Далмације у 19. стољећу и то у раздобљу послје другог свјетског рата.¹

Када сам почео проучавати Далмацију у XIX ст., негдје пред тридесетак година, кренуо сам од двије књиге. Прва је ПОВИЈЕСТ ДАЛМАЦИЈЕ (књига II), Загреб 1944, истакнутог југославенског историчара Грге Новака.² Другу је написао Giuseppe Praga, *STORIA DI DALMAZIA, Venezia* 1954. И док прва, без обзира на празнине и одређене слабости, обухвата цијело 19. ст., тежиште друге је на историји до краја 18. ст., а приказ или обрада 19. ст. дат је више у виду једног прегледа, али и то иде само до 70-их година 19. ст.³ Књига G. Praga, уза све своје врлине и нео-

* Рад је прочитан на научном скупу *La Dalmazia in eta moderna e contemporanea* у Риму 9–10. маја 1989.

1 Упореди о томе: *Dix années d'historiographie Yugoslavie 1945–55*, Belgrad 1955; *Historiographie Jugoslave 1955–65*, Belgrad 1965; *The Historiography of Yugoslavia 1965–75*, Belgrade 1975 (страна 522). Књига која покрива раздобље од 1975–85. још увијек није објављена, иако се на њој ради.

2 Прва књига односи се на раније раздобље.

3 Ту је празнину донекле попунио Mario Dassovich у издању од G. Praga, *Storia di Dalmazia, Dall'Oglio* 1981, *Nota Introduttiva*.

спорне вриједности, критички је оцијењена у југославенској историографији као дјело талентованог научника који није могао ипак да превазиђе своју иредентистичку оријентацију.⁴

Моја сазнања о Далмацији у 19. ст. била су на неки начин одређена чињеницом да се ради о деликатној теми о којој постоје контроверзна мишљења, прије свега, између југославенске историографије и оног дијела талијанске историографије који се назива иредентистичким, кад је ријеч о Далмацији и Јадранском питању уопће. Посебно се то односило на национални карактер Далмације везан за одређене територијалне претензије толико карактеристичне у процесима интеграција модерних нација и програмима њихових националних препорода. Једна од даљих спорних тема је и становништво узето у најширем смислу, посебно пак оно градско. Бројни аспекти тога питања, као што су етнички и национални састав, број, културна усмјереност, језик, осјећај модерне националне свијести, термини Славен, Морлак, Југославен, Далматинац, Хрват, Србин, Илир, Талијан итд. само су дјелићи тога спорног мозаика. Све је то у проучавању наметало као обавезу једног озбиљног и критичког научног приступа, без предрасуда, како о ономе што је већ до тада било публиковано тако и при анализи свих новооткривених извора. Управо потреба да се што више осветли једно вријеме које се јавља као историјска претходница крупним догађајима из првог свјетског рата (Лондонски уговор, стварање Југославије, конференција у Версају, уговор у Рапалу⁵) и онога што је након тога настало закључно са другим свјетским ратом и обликовањем нове политичке карте Европе, упућивало је нужно на темељитије проучавање разноврсног изворног материјала почевши од објављеног па до нових, властитих архивских истраживања, како по Далмацији тако и ван ње, било у Југославији или пак у Риму, Бечу, Прагу и Москви. Разумије се, све ово са посебним освртом на југославенско-талијанске односе, било позитивне или негативне. Негативног је било заиста много, премда не заборавамо ни оно позитивно, које је такођер историја регистрирала почевши од Мацинија. Наиме, методолошки је било потребно утврдити одакле и са чиме стартује аустријска Далмација, какве промјене настају у то-

4 Марко Шуњић, Ђузепе (Giuseppe) Прага и његов рад на далматинској историји, ГОДИШЊАК Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XI, Сарајево 1960, стр. 328–338.

5 Ту би се могла навести ова дјела: Јанковић Драгослав, „Југославенско питање и Крфска декларација 1917. године“, Београд 1967; Драгован Шепић, „Италија, Савезници и Југославенско питање 1914–1918“ Загреб 1970; Драгољуб Д. Живојиновић, „Америка, Италија и постанак Југославије 1917–1919“, Београд 1970. и америчко издање ове књиге под насловом, „America, Italy and the Birth of Yugoslavia“, New York 1972; Екмечич Милорад, „Ратни циљеви Србије 1914“, Београд 1972; Митровић Андреј, „Југославија на конференцији мира 1919–1920“, Београд 1969; Јанко Плетерски, „Нације, Југославија, Револуција“, Београд 1985; Банац Иво, „Национално питање у Југославији (поријекло, повијест, политика)“, Загреб 1988; Бранко Петрановић, „Историја Југославије“, књига I–III, Београд 1988.

ку једног стољећа колико је била Далмација у оквиру Аустрије, те у каквим је везама и односима све била Далмација како са осталим југославенским земљама, нарочито са Босном и Херцеговином, Црном Гором, Хрватском, Војводином, Србијом и Словенијом. Али исто тако и са државама на Апенинском полуотоку односно од 60-их година 19. ст. са Краљевином Италијом или појединим организацијама, нарочито оним националистичким и иредентистичким. Може се рећи да су се и истраживања осталих југославенских историчара кретала у тим генералним одредницама. Постоје бројни радови о томе.⁶

И сада када треба направити један биланс о томе што се све радило у Југославији, па уз то додати и понеку оцјену свега тога, требало је прићи с обзиром на расположиви материјал (литературу, објављене изворе и остало), као и простор који часопис може одвојити, групирању проблематике по појединим проблемима, који су били најнајкарактеристичнији, давали тон цијелој повијести и протезали се кроз цио период као „појаве дугог трајања“. Тако се долази до неких опћих оцјена о Далмацији у XIX ст., али и посебних приказа привреде и опћенито економске структуре, затим национално-политичких кретања и културно-просвјетних карактеристика. Да би се све то боље разумјело треба дати и одређене опће напомене.

Опће напомене: Одмах треба рећи нешто о потреби дефинирања проблема, тј. о истраживању повијести Далмације у 19. ст. Потреба за овим намеће се због самог наслова овог симпозијума („*La Dalmazia in eta moderna e contemporanea – Bilancio storiografico*“) који говори о Далмацији у новој и савременој историји, будући да се и појам савремена историја различито датира у појединим земљама. Но за нас је битније да постоје битне разлике п о ј м а Далмација до краја 18. ст. и послје тога све до 1918. г., до стварања прве заједничке југославенске државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Далмација у 19. ст. је нешто сасвим друго него што је раније била. Посебно у територијалном смислу. За 19. ст. уобичајени термин и назив је АУСТРИЈСКА ДАЛМАЦИЈА, за разлику од ранијих назива Римска Далмација, Бизантинска Далмација, Млетачка (венедијанска) Далмација. Аустријска Далмација била је састављена од територија бивше Млетачке Далмације, Дубровачке републике и Боке Которске. Аустријска Далмација настаје као резултат рушења старе Млетачке републике (1796. г.) и Дубровачке републике (1808. г.) те француско-руско-аустријских супротности на прелазу из 18. у 19. стољеће, и коначно одлукама Бечког конгреса (1815. г.). Аустријска Далмација је стварно једна аустријска покрајина (круновина) како до аустроугарске нагодбе (1867. г.) и хрватско-угарске (1868. г.) тако и послје тога до

⁶ Поред онога што је наведено под 1, посебан значај имају монографије Р. Петровића и Н. Станчића наведене у овом раду. Уз ово и: И. Божић, С. Ћирковић, М. Екмечић, В. Дедијер, „Историја Југославије“, Београд 1972 (постоји и енглеско издање ове књиге). У тексту се спомиње и пуни наслов књиге о повијести хрватског народа.

1918. г., када највећим дијелом улази у састав новоформиране Југославије. Аустријаска Далмација је била посебна круновина и улазила је, од 60-их година 19. ст., у састав земаља заступаних на Царевинском вијећу (Reichrath) односно припадала је Цислаитанији (заједно са словеначким земљама, Истром и Трстом) а не Траслаитанији (гдје улазе угарске земље, земље круне Св. Стјепана, међу којима Банска или Муниципална Хрватска и Војводина од југославенских земаља). Према томе, када се у овом раду говори о Далмацији то је онда Аустријска Далмација. Односно ријеч је о Аустрији или Аустро-Угарској и једном дијелу њене историје. То је генерални оквир, а све остало су само посебне цјелине које чине ту велику и вишенационалну монархију.

Проучавање повијести Далмације у 19. ст. најуже је повезано са организацијом научног рада и живота у Југославији послје 1945. г. То је произлазило и произлази из федеративног карактера данашње југославенске државе, гдје је област образовања, културе и науке директно везана за федералне јединице – републике (покрајине). У развоју појединих области науке, културе и образовања на обалном подручју, некадашњем територију аустријске Далмације, створене су бројне институције као историјски архиви у Задру, Сплиту, Дубровнику и Котору (данас у саставу СР Црне Горе). За проучавање повијести Далмације у 19. ст. ипак је најважнији Хисторијски архив у Задру, обзиром да је то био главни град аустријске Далмације и да су ту биле смјештене све централне покрајинске институције и уреди. Ту је било сједиште намјесника за Далмацију, а касније је у Задру радио и Далматински сабор. Затим долазе научне библиотеке, посебно оне у Задру, Сплиту и Дубровнику. Формирана су и два научноистраживачка центра Југославенске академије знаности и умјетности из Загребa и то један у Задру а други у Дубровнику, који већ годинама издају и своје часописе.⁷ Формирањем Филозофског факултета у Задру, данас у саставу Универзитета у Сплиту, употпуњен је број институција гдје се, међу осталим, изучавају разни аспекти прошлости Далмације (археологија, историја, историја умјетности, језик, књижевност, итд.)⁸. Бока Которска у свим научним пословима највише је окренута Цетињу и Титограду⁹ као центрима научног и просвјетног живота у данашњој Црној Гори. Не треба заборавити ни бројне црквене институције – архиве, библиотеке, сталне изложбене поставке, галерије слика и сл., било да су у саставу католичке или православне цркве. Али прошлост аустријске Далмације била је предмет рада и у већим југославенским научним и универзитетским

⁷ Ту су: АНАЛИ Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику и РАДОВИ Института ЈАЗУ у Задру.

⁸ Издају и часопис РАДОВИ Филозофског факултета у Задру. У Задру излази и ЗАДАРСКА РЕВИЈА.

⁹ Издају познати часопис ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ. Титоград, а у Котору годинама излази ГОДИШЊАК Поморског музеја у Котору.

центрима, као у Загребу, Сарајеву, Београду, Титограду и Новом Саду. Све ово показује да је интерес за прошлост овог дијела Југославије доста развијен.

У досад објављеним радовима изнијети су резултати истраживања у архивима, како југославенским (Задар, Сплит, Дубровник, Котор, Београд, Загреб, Цетиње, Сарајево, итд.) тако и иностраним (Беч, Рим, Москва итд.). Проучаване су старе новине, календари и часописи који су излазили у Београду, Цетињу, Карловцу, Новом Саду, Сплиту, Задру, Загребу, Дубровнику, итд. Кориштени су и подаци из разних службених статистика¹⁰ и схематизама¹¹, које је објављивала аустријска власт или појединци у њено име. Затим записници сједница, посебни списи и извјештаји Далматинског сабора и Земаљског одбора.¹² Понешто, још увијек у цјелини не објављени дневник генерала Гаврила Родића, познатог далматинског намјесника од 1870. до 1880¹³. Од објављених извора посебну пажњу завријеђује, управо за ово раздобље далматинске повијести, кореспонденција истакнутих првака Далмације али и других – Миха Павлиновића¹⁴, Ника Великог Пуцића¹⁵, Миха Клаића, Мата и Стипана Ивичевића, Антонија Албертија, Ивана Брчића, Натка Нодила, Пера Чингрије¹⁶, Вука Караџића, Рафа Арнерија, Матије Бана¹⁷, Јосипа Штросмајера¹⁸, Фрања Рачког, попа Јована Сундечића, Стефана Митрова Љубише, првог народњака предсједника Далматинског сабора, Еугена Кватерника, Луке Ботића и других. Ту су и оновремена дјела, брошуре и мање књижице, путем којих су се онда водиле национално-политичке борбе и расправе. Оне су веома бројне, а представљају прворазредне изворе.¹⁹ А онда долази

10 Статистике издавали К. Војновић 1859. и 1864. и L. Serragli 1862.

11 Maschek L., „Manuale del Regno di Dalmazia, per l'anno“, Задар 1871. и други.

12 То су Relazioni delle sessione dela Dieta provinciale dalmata, Relazioni stenografiche, Хистописна извјешћа, Извјешча стенографичка, Дневник сабора, Саборски списи.

13 Др Ф. Hauptmann, Генерал Родића и политика аустријске владе у Кривошијском устанку 1869–70. године“. Уз дневнике генерала Габријела Родића, ГОДИШЊАК Друштва историчара Босне и Херцеговине, Сарајево 1962, XIII, 53–93.

14 Зелић Бенедикта, „Кореспонденција Миховила Павлиновића“, Сплит 1962.

15 Бритић Нада, „Из кореспонденције Ника Великог Пуцића“, АРХИВСКИ ВЈЕСНИК, Загреб 1960, свеска 3.

16 Петровић Раде, „Забијешке др Чингрије о херцеговачком устанку“, ГЛАСНИК архива Босне и Херцеговине, Сарајево 1964–64, IV–V.

17 „Грађа за историју српског покрета у Војводини, 1848–49“, Београд 1952, I. Ту се налазе писма–извјештаји М. Бана из Далмације.

18 Šišić Ferdo, „Korespodencija Rački–Strossmayer“, Zagreb 1928, I–II.

19 Навешћемо само неколико таквих брошура: Бакотић И., „I partiti in Dalmazia“, Сплит 1861; Данило И., „L'autonomia della Dalmazia – considerazioni“, Трст 1861; Нузманић А., „Посланица Далматинцима“, Сплит 1861; Матас А. К., „Глас хрватско-словински из Далмације“, Загреб 1860; Матас А. К., „Шило за огњило“, Сплит 1861; Војновић К., „Un vuoto per l'unione“, Сплит 1861; Duplancich V., „Civiltà italiana in Dalmazia“, Трст 1861; Tommaseo N., „Ai Dalmati“, Трст 1861.

бројна литература. За један детаљнији увид у све ово корисно је послужити се двијема књигама: Раде Петровић **НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ У ДАЛМАЦИЈИ У XIX СТОЉЕЋУ**, Сарајево 1968 (прво издање, стр. 474), и Сарајево–Загреб 1982 (друго издање, стр. 331, са резимеом на енглеском и француском језику), и Никша Станчић **ХРВАТСКА НАЦИОНАЛНА ИДЕОЛОГИЈА ПРЕПОРОДНОГ ПОКРЕТА У ДАЛМАЦИЈИ** (Миховил Павлиновић и његов круг до 1869), Загреб 1980, стр. 395 са резимеом на њемачком језику. Опсежнију библиографију има и **ПОВИЈЕСТ ХРВАТСКОГ НАРОДА г. 1860–1914**, Загреб 1966 (стр. 333–352), аутори – Ј. Шидан, М. Gross, И. Караман и Д. Шепић. Привредни развој и друштвено-економска структура: За проучавање привредног развоја или прилина и друштвено-економске структуре упућени смо прије свега на бројне, већином ситније радове разасуте по разним часописима, посебно оним који излазе на некадашњем територију аустријске Далмације. Једно синтетичко дјело које би о овој проблематици говорило у цјелини и на једном мјесту још увијек није написао. Изузевши **ЕКОНОМСКУ ХИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ** од Мија Митковића (Загреб, 1958), гдје је обрађена и Далмација, других дјела нема. Иначе студије привредне историје, у смислу западноевропског бављења привредном историјом, у Југославији су релативно слабо развијене. Неки озбиљнији помаци направљени су задњих година. То треба разликовати од постојања бројних публикација са још бројнијим подацима из економске историје, нарочито за период средњег вијека, било у Далмацији или југославенским земљама уопће. Појединачни подаци из архивског материјала похрањеног по архивима приморских градова веома често се објављују не улазећи дубље у анализе својствене модерној економској историји.

Из онога што је публицирано о Далмацији²⁰ види се да постоје радови о рударству на територији аустријске Далмације, шумарству, сточарству, насељима, односима град–село, становништву, рибарству, искориштавању соли и соланама, поморству, задругарству, саобраћају, трговини, новцу, банкама, кредитима, царинама, обрту, мануфактури, индустрији и посебно пољопривреди. Књига Станка Ожанића **ПОЉОПРИВРЕДА ДАЛМАЦИЈЕ У ПРОШЛОСТИ**, Сплит 1955, стр. 308, прва је у редоследу већих радова који третирају бар један аспект економске историје Далмације. Затим долази један цјеловитији приказ социјално-економске структуре Далмације у XIX ст. у поменутој књизи Р. Петровића. Овоме треба придодати два важна и опсежнија рада задарског историчара Динка Форетића. Први, **О ЕКОНОМСКИМ ПРИЛИКАМА У ДАЛМАЦИЈИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИЦИ XIX СТОЉЕЋА ДО ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА**, и други, **ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ДАЛМАЦИЈИ ОД ПОЛОВИЦЕ XIX**

²⁰ „Bibliographia historico-oeconomica Iugoslaviae“, Загреб 1978. Камамон Ј., „Привредни развој Далмације под аустроугарском управом, **МОГУЋНОСТИ**, 6, Сплит, 1965.

СТОЉЕЋА ДО ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА, оба објављени у посебном Зборнику.²¹

Сви ови радови указују на још један аспект далматинске прошлости. Наиме, на потребу разликовања неколико зона које се и привредно разликују. Једна од њих је оточна Далмација (отоци или бодулска Далмација), друга је обална на којој се налазе најзначајнији далматински градови, док у трећу зону убрајамо континенталну Далмацију или далматинску Загору. Териториј аустријске Далмације је најшири на сјеверном дијелу, на подручју Задра, а најужи на југу.²²

Раније наведене области привредног живота нијесу равномјерно проучаване. Зато ћемо указати само на неке, које су иначе веома типичне за ову земљу. Поред поменуте књиге о пољопривреди у прошлости Далмације, важно мјесто заузима сточарство. Неки радови показују то најконкретније. Тако се пише о сточарству на отоцима, на Динарским планинама, сточарским миграцијама, било у Босну и Херцеговину или Лику.²³ Посебан предмет истраживања било је становништво Далмације, будући да ту постоје бројне специфичности и разлике, поред оних етничких, националних и вјерских. Постоји разлика између становништва на отоцима, у приморју и у континенталном дијелу (Загора). Али постоји и разлика између становништва села и града, толико карактеристична управо у овим зонама које имају веома старе градове. Тако се могу навести радови који говоре о броју становништва на појединим отоцима, миграцијама како унутар далматинским тако и оним ширим, структури становништва.²⁴ Ва-

21 „Хрватски народни препород у Далмацији и Истри“, Загреб 1969.

22 Форетић Д., „О економским приликама у Далмацији у другој половини XIX стољећа до првог свјетског рата“, цитирани Зборник, стр. 9. Форетић пише: „... Укупна површина тог територија износила је 12.840 km² од чега на отоне отпада 2387 km². Та је површина од 12.840 km² или 1,284.000 хектара обухваћала: 268.700 ha земљишта које је било под културом, 594.000 ha пашњана, 380.000 ha шумског земљишта, 13.300 ha језера и мочвара, те 28.000 ha сасвим неплодна тла (пустолине). Према томе, површине под културом обухваћале су тек петину укупног земљишта, док су највеће површине обухваћали пашњаци и шумско земљиште. Међутим, пашњаци у Далмацији су 'већином каменити и бешумни предјели, на којима расте нешто траве као крма домаћим стадима' док су шумске површине представљале у највећем дијелу деградиране површине ситног грмља и камења...“

23 Јутронић А., „Прилог познавању сточарства на Брачу“, ГЕОГРАФСКИ ГЛАСНИК, Загреб 1949–50, стр. 117–134; Марковић М., „Сточарско кретање у Динарским планинама“, Загреб 1971, ЈАЗУ, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, 45. Марковић М., „Сезонска сточарска насеља на динарским планинама“, Исти зборник, број 46, Загреб 1975, ЈАЗУ; Огризек А., „Овчарске и пољопривредне прилике на отоку Брачу“, РАД ЈАЗУ, 335, Загреб 1964; Роговић В., „Географски основи сточарских веза Лине и Далмације“, Зборник Загребачке класичне гимназије 1607–1957, Загреб 1957.

24 Филипи Амос – Рубе, „Кретање броја становништва задарских отока (први дио)“ РАДОВИ Института ЈАЗУ у Задру, Загреб 1959, IV–V; Исти аутор, исти рад (други дио, исти часопис, Загреб 1960. VI–VII; Баучић И., „Пресељавање становништва из подгорских у приморска насеља на примјеру Доњих Пољица“, Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена, број 45, Загреб 1971, ЈАЗУ; Божанић–Беџић Н., „Становништво Комиме у другој половини 19. ст.“, Поморски зборник, број 12, Ријена 1974. итд.

ља издвојити и посебан рад о етничком саставу становништва Далмације у 19. ст. са посебним освртом на становништво талијанске народности.²⁵ Увијек је присутан и посебан интерес за Јевреје, којих је доста било по градовима.²⁶ За упознавање психолошких карактеристика далматинског човјека из разних зона и културолошких средина треба посегнути и за лијепом литературом, дјелима С. Матавуља, И. Ћипика, С. М. Љубише, Д. Шимуновића, И. Војновића, Ј. Берсе, В. Деснице, М. Божића и других.

Када се пише о рибарству, као нечем што има посебан значај за ову покрајину, онда се пише о морском рибарству, иако у Далмацији има и оног ријечног, о доби поста за улов рибе, о улову плаве рубе, коралјима, спужварству, споровима, техникама рибања, употреби свјетла, трговини, сољењу рибе, регијама лова, шкољкарству, дубинском риболову, задругама рибара итд. Занимљиво је овдје споменути један рад који говори на одређен начин, о везама Далмације са Италијом и Медитераном а не Јадраном.²⁷

На основу свих тих истраживања утврђена је социјално-економска структура Далмације односно далматинског друштва у 19. стољећу, као основи на којој је почивао цјелокупан остали живот (национални, политички, културни, цивилизацијски). У структури далматинског друштва у 19. ст. имамо глобално узевши грађанство (поморци, чиновништво, свећенство), феудалце и сељаштво.

ГРАЂАНСТВО: Према службеним подацима у Далмацији је 1874. г. живјело 457.000 становника.²⁸ Од тога броја 359.000 је живјело на селу, а 98.000 у градовима. Од тога броја домаћих је било 93.500, док су остали, њих 4500, били странци. Према томе, аустријска Далмација је изразито сељачка земља, будући да има 79% сељана. Тај проценат расте чак и на 89%, ако се зна да знатан број становника чине сељаци који обрађују имања у најближој околици. Најтипичнији примјер за то је Сплит, гдје 2/3 становништва чине сељаци настањени у сплитском Варошу и другим рејонима. У градовима има 21% грађана, односно 11% или цирку 50.000. А овај слој, иако стварна мањина, у политичком животу имао је највећи утицај јер је давао – сходно аустријској изборној политичкој аритметици – једну половину (50%) посланика Далматинског сабора. Маса

25 Форетић Д., „О етничком саставу становништва Далмације у XIX стољећу с посебним освртом на становништво талијанске народности“, Далмација 1870., Задар 1972.

26 Иванчевић В., „Улога Жидова у поморству старог Дубровника (1751–1808)“, ЈЕВРЕЈСКИ АЛМАНАХ 1963–64, Београд 1965; Шундрица З., „Дубровачки Јевреји и њихова еманципација (1808–1815)“, Зборник 1, Јеврејски историјски музеј, Београд 1971.

27 Дончевић Л., „Бродско-рибарске операције Хварана на отону Лампедуси, у Тунису и Португалу у 19. ст.“, Записи о завичају, св. IV, Јелса – Загреб 1973.

28 Податак се налази у представци коју су 13. марта 1874. г. изнијели на сједници бечког Царевинског вијећа посланици из Далмације др Ловро Монти, поп Миховил Павлиновић, Стефан Митров Љубиша, те др Динко Витезић из Истре, уз још три Словенца и 8 Моравца.

сељачка ту је била изразито потиснута иако је чинила огромну већину становништва. Додају ли се томе поларизације на линији славенство–талијанство и слично, може се стећи представа о коријенима политичких и националних борби, толико карактеристичних управо за вријеме друге половине 19. ст. У граду је доминантан талијански језик, као језик аустријске администрације, али и културе уопће. Он је језик и далматинско-европске комуникације која се обавља преко превода познатих дјела европске литературе и читања иностраних новина. Талијански језик је језик господи или бар оног дијела који се тада сматрао господом. Са знањем талијанског језика може се не само одржати на социјалној лествици него и сигурно напредовати. Зато се у суштини народног препорода у Далмацији (хрватског и српског или југославенског свеједно) у 19. ст. лежала борба за градове. То значи за ослобађање градова од доминирајуће талијанштине и њихово похрваћивање а негдје и дјелимично посрбљивање. То постаје јасније ако се само упозори на жестину борби за изборе опћинских управа. Резултат тих бројних борби био је тај, да је само град Задар остао све до 1918. године она опћина у којој је опћинску управу (опћинско вијеће) сачињавала талијанашка већина. Странаца, изузев досељених Талијана под аустријском управом, у Далмацији је било мало. Али бројни „наши“, тј. Славени што значи Хрвати и Срби, не осјећају се као наши него се осјећају талијанашима (италофили) а не Талијанима. Кад је пак ријеч о национално свијесним Талијанима онда је то сасвим јасна категорија, али ни они нијесу многобројни.

У Далмацији осим тога има 82% католика и 17% православаца, док остали чине 1%. Православци су више везани за село, док у градовима чине мањину, иако негдје веома утицајну. Специфичност су католици који се национално осјећају као Срби, иако су малобројни (Дубровник и нена друга приморска мјеста). Огромна већина становништва су Славени.

Далматински градови су по типу мали административни центри, а не индустријски. У њима наилазимо на чиновнике, војску, пензионере, свећенике, трговце, занатлије, поморце, племиће, адвокате, биљезнике, професоре, лијечнике, надничаре и дио сељака, како смо то већ раније навели. Непостојање снажне грађанске класе индустријског типа најважнија је одлика далматинског друштва и грађанства у прошлом стољећу. А када се жели утврдити ко сачињава буржоазију у Далмацији онда су то ситни и крупни трговци, поморци и власници једрењака, занатлије (обртници), земљопосједници и власници кућа за изнајмљивање, варошки крчмари и сеоске газде. Важни су и лихвари. Као лихвари јављају се трговци, посједници, биљезници, адвокати и чиновници, док се поморци и занатлије тиме нијесу бавили. Бар не нешто значајније. У Далмацији је долазило пет лихвара на стотину становника, па се она, у поређењу са бројем становника, налази на другом мјесту по броју лихвара у Аустро-Угарској. Одмах по-

слије Галиције. Иначе 70-их година 19. ст. у Далмацији је било 240 трговачких, обртничких и индустријских фирми, са око 2400 занатлија и око 900 трговаца. Карактеристична је, с једне стране, веза богатих људи са земљишним посједом и то у оним аграрним односима који су још тада постојали и, с друге стране, да трговац снабдијева аустријског чиновника којима релативно добру куповну моћ.

Када се тражи одговор на питање ко пристаје уз далматинску Народну странку, онда је одговор: То је танак слој либерално образоване, славенске и анексионистички оријентиране (у смислу захтјева за сједињење Далмације са Хрватском) интелигенције, различитог друштвеног поријекла (адвокати, биљежници, професори, лијечници), дио трговачке буржоазије (трговци, поморци, сеоске газде, крчмари), дио племства, понајвише дубровачког, дио свећенства, нарочито нижег по варошима и селима, те већина сељаштва са својим поповима и жупницима. Малобројни су грађани присталице Народне странке. Нема у њој чиновника, земљопосједника, те већег дијела интелигенције. Све њене присталице из градског миљеа имају изразито ситнобуржоаско обиљежје. Све су то млади и непознати људи.

Слабост грађанске класе у цјелини диктира њену сарадњу са аустријском власти али и са племством и свећенством.

Поморци: У структури далматинског грађанства у прошлом стољећу значајно мјесто имају поморци. Године 1870. од укупно 28.184 поморца који су пловили под аустроугарском заставом, Далмација је давала 12.810, и то претежно ложача и угљенара. Било је и капетана. У далматинском поморству 19. ст. карактеристичан је прелаз из 18. у 19. ст. или прецизније од 1789. до 1815. г., везано за француску револуцију и све оне пертурбације које су с тим ишле све до Бечког конгреса. То је вријеме слабљења поморства произишло због континенталне блокаде и гусарења. Даља је карактеристина криза у пловидби на једра и постепен прелаз на пару и пароброд. Сви то нијесу успјели да успјешно преброде. Далмација је била позната по слабој повезаности лука са залеђем, а евидентан је био недостатак жељезнице и модерних путева. Године 1936. почиње са радом и Аустријски Лојд, као најјаче аустријско паробродарско предузеће са сједиштем у Трсту, најважнијој луци Монархије. Лојд одржава главне линијске везе на Јадрану и ван њега. То битно онда утиче и на миграције помораца из Далмације према Трсту, гдје стално јача југославенска колонија, састављена од Хрвата и Срба из Далмације, понекад и веома богатих. Ту иначе већ од раније су и Словенци. Има Срба и из Херцеговине, нарочито оних који се баве трговином. С временом неки су постали прави богаташи. И данас на то вријеме подсјећа комплекс зграда уз православну цркву Св. Спиридона у близини познатог Понте росо.

Трговина житом која иде из лука црноморске Русије према западној Европи ангажира бројне поморце из Далмације. Све то у једној фази

позитивно дјелује на развитак поморства у Далмацији. Но промјене настају са преласком на пару. Тај прелазак у пловидби са једара на пару захтијева веће капитале, које обично појединац нема. Зато се почињу формирати поморска друштва, било за пловидбу или пак за осигурање бродова. У овој области ризици су велики и могу бити фатални за појединце. Веома карактеристично је Пељешко поморско друштво (*Associazione marittima di Sabioncelo*) којим доминирају талијанаши, аутономаши. Развој Трста и Ријекe, као све више угарске луке, помањкаше домаћег капитала те преоријентација у пловидби са једара на пару довешће до стагнације далматинског поморства и првих економских емиграција у прекоморске земље, нарочито у Сјеверну и Јужну Америку. Некадашњи важни поморски центри, као Пераст, Доброта и Прчањ у Боки Которској, или Оребић на Пељешцу, као и други, остаће као ниједи споменици на велико вријеме и некадашњу славну прошлост ових значајних маритимних центара. Податак да 70-их година у наутичким школама у Далмацији има 10 ђака, док их је у исто вријеме у сјемеништима 258, сам за себе говори о економском положају поморства и друштвеном интересу за њега. Али у исто вријеме и о цркви.

Уз Народну странку пристају нарочито поморци из јужног дијела аустријске Далмације (Дубровник и Бока). Бројни су поморци, нарочито капетани и официри трговачке морнарице, затим бродовласници, па и потомци обију ових група који војују у Народној странци. Познамо их под презименима Трипковић, Каменаровић, Липовац, Ђуровић, Сбутега, Ђурковић, Павковић, Бошковић, Гргуревић, Опуйћ, Јерковић, Дубоковић, Пуовић, Славић и други. Али ту су и људи који су потекли из обитељи поморца: Михо Клаић²⁹, Стефан Митров Љубиша³⁰, Натко Нодило³¹, Јурај Бијанкини, Иван Вранковић, Перо Будмани³² и други. Поморци су по својој идејној оријентацији на неки начин двоструко усмјерени. С једне стране они су домаћи људи, али истовремено они су и „свјетски“ људи због својих бројних веза са далеким свијетом и крајевима одакле су родни крај доносе разна искуства а и прозводе. Веома често и разне тропске биљке. Код њих је осјећај козмополитизма јаче развијен него код осталих.

Чиновништво: Аустријска управа у Далмацији 19. ст. битно је утицала на формирање структуре градског становништва у којој запажено мјесто заузимају чиновници. Као модерна администрација она допире до

29 Мацан Т., „Михо Клаић“, Загреб 1980.

30 Петровић Р., „Стефан Митров Љубиша – национални и политички радник“, Зборник радова са Симпозијума о Стефану Митрову Љубиши, одржаног у Титограду и Будви 21–23. априла 1976., Титоград 1977, Црногорска академија наука и умјетности; „Књижев-но дјело Стефана Митрова Љубише“, Сарајево 1977 (књижевно-историјска студија).

31 Новак В., „Натко Нодило – политичар и идеолог“, ЗАДАРСКА РЕВИЈА, X, Задар 1961, 4–5.

32 Берса Ј., „Дубровачке слике и прилике (1800–1880)“, Загреб 1941.

свих пора друштвеног живота са бројним административно-политичким институцијама и уредима, било привредним, судским, финансијским и другим. Чиновници су већином странци, посебно они виши. То је био резултат како саме администрације тако и потреба да за обављање послова буду добро оспособљени. Знање њемачког и талијанског језика један је од битних предуслова, док се само са српскохрватским не може далеко стићи. На друштвеној љествици чиновник високо котира, а уопан у бројне уреде и друге институције представља велику снагу. Они су главни браниоци далматинске аутономије. Понекад се зато Аутономашка странка назива и „Чиновничка странка“. Иако то није у потпуности тачно, ипак је чињеница да је у њој значајну струју чинило управо чиновништво, бирократија. Сјетимо се само Ларрене, Флука, Дојмиа и осталих. Седамдесетих година 19. ст. у Далмацији је било 2.263 чиновника, те још 3.650 свих опћинских чиновника и функционера, као што су начелници, вијећници и присједници (њих око 2.072), сеоски главари и њихови помоћници (њих око 1.328), те опћински службеници (њих око 250). Позиција државног чиновника у односу на опћинског увијек је била боља. Опћински је слабији, па вјероватно одатле потиче узречица „*chi serve a comun' non serve a nissun*“³³. Чиновници су иначе жилаво и упорно бранили далматинску посебност. Они су најжешћи браниоци аутономије Далмације, будући да је аутономна администрација, међу осталим, једна од битних социјалних претпоставки њихове егзистенције и издвојености. Зато су чиновници пуно значајније присташе Аутономашке (талијанашке) странке него Народне странке. Врло мали број пристаје уз њу. У почетку је то др Божидар Петрановић, познати правник и судија, истакнути Србин из Далмације и велики борац за идеје илиризма Људевита Гаја у Далмацији³³, као и још понеки. Касније их има више. То јако зависи од тога који ће језик бити службени – талијански или хрватскосрпски.

За процјењивање социјално-економске структуре Далмације у 19. ст. и посебно карактера њеног грађанства, које је то више по мјесту сталног боравка него по својој социјалној садржини, занимљиво је једно писмо угледног дубровачког племића Ника Великог Пуцића упућено из Ријене дубровачке 24. XII 1878. године познатом правнику и каснијем црногорском министру правде др Балду Богишићу. Коментаришући изненадну смрт Стефана Митрова Љубише, најистакнутијег првака Народне странке из Боке Которске (посланик у Далматинском сабору и бечком Цервинском вијећу) од почетка политичких и националних борби 60-их година 19. ст. и првог народњака предсједника Далматинског сабора од 1870. г. па до смрти, Пуцић је писао:

³³ Прпа–Јовановић Б., „Српско-далматински магазин 1836–1848“, Препородне идеје Срба у Далмацији, Сплит 1988.

„ . . . Он и Лапена били су типу пучанства ове наше државице, на-
кву је посљедњих шездесет година Аустрија начинила. У нас неима
ни племства, ни bourgeoisie, у смислу францеском. Само два
живља, двије стихије живу – чиновници – и – сељани – од први-
ех је примјер Лапена, од других покојник. Оба лукави, оба дрзо-
вити, оба похлепни на корист, оба плоди према старешинама, оба
без икаква чувства чудореднога, али ипак не зли људи . . . “³⁴

Племство: Опсервација да су у вођству либералних покрета у зем-
љама са слабо развијеном националном буржоазијом често улазили и
племићи потврђује се и на примјеру Далмације. То су у 19. ст. власници
земљишних посједа, али их има који се баве и производњом за тржиште,
трговином и изнајмљивањем кућа за становање. Но у сваком случају у
свијету који се тешко сналазио у временима у којима се „од политике пра-
ви бутига“. Сматрали су то неразумним и начасним. Везаност за земљу и
стално хрвање са „проклетим кметима“, нарочито на територију некадаш-
ње Дубровачке републике, слабило је њихову снагу и увећавало животне
јаде. Код овог слоја који живи у граду или његовој околици у својим вила-
ма и палачама осјећа се једна мјешавина онога старог што је некад било
и тековина новог доба. Мали број племића пристаје уз Народну странку.
Али пошто она и иначе има мали број истакнутих људи, то племићи који су
уз њу својим угледом, ученошћу па и имањем подижу њен јавни престиж.
У Народној странци наилазимо на Пуциће, Ђорђевиће, Бјеладиновиће,
Камбеловиће, Манфреда Борелија Вранског, Илију Деде Јанковића и дру-
ге. Сви су они анексионисти и по томе политички противници талијанаша и
Аутономашке странке, а тиме и једног броја својих сталешких другова.

Свећенство: Оно је у Далмацији у 19. ст. релативно веома бројно
и утицајно, посебно с обзиром на своју позицију у образовању или школ-
ству. У Далмацији свећенство је католичко и православно. Католици сви
припадају надбискупији Задар, гдје столује далматински примас – надби-
скуп задарски. И то је један вид централизације који је увела Аустрија. За-
дарски надбискуп је идејно, највећим дијелом у 19. ст. аутономаш. Међу
католичким свећенством наилазимо на двије доста издиференциране гру-
пе. Прву чини градско свећенство, већином свјетовно, поријеклом страно
(нарочито из Италије) или домаће, на талијанску образовано, које је најви-
ше сарађивало са аустријском влашћу. У другој групи су нижи жупни све-
ћеници, већином фрањевци (Држава Пресветог Откупитеља). Оно је по-
ријеклом домаће, национално свијесније и уско везано за средину из које
потичу или у којој дјелују. Они су најбројнији у обалном и континенталном
дијелу Далмације.

³⁴ Беритић Н., „Из кореспонденције Ника Великог Пуцића“, АРХИВСКИ ВЈЕСНИК,
Загреб 1960, св. 3, писмо 38.

Православци у Далмацији за вријеме Аустрије имају своје црквено-административне центре прво у Шибенику, затим главни центар постаје Задар, а касније се формира и посебна епископија у Боки Которској са сједиштем у манастиру Савини код Херцег-Новог. Године 1873. православна црква у Далмацији везује се за Буковинску митрополију у Черновцима, а одваја се од Патријаршије у Сремским Карловцима код Новог Сада. Черновци су иначе већ од раније били центар „њемачког православља“, те је Буковинска митрополија имала и посебне задатке у склопу аустријске политике према Русији и Украјини. У Далмацији има 17% православаца и 82% католика, али састав свећенства је нешто другачији. Православног свећенства је свега 11%, док католичко сачињава чак 89%. Један број православних попова и калуђера долази из Војводине. Од њих је најпознатији Ђорђе Николајевић, прво дубровачки парох, касније уредник часописа „Магазин далматински“ и епископ Дабро-босански за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини са сједиштем у Сарајеву.³⁵ Као што постоји традиционална супротност град–село тако исто постоји и супротност између градског и сеоског свећенства. Но у сваком случају свећенство у Далмацији је бројно и ужива велики друштвени углед и престиж, тако да је то нашло одраза и у белетристици. Занимљив је роман „Бакоња фра Брне“ познатог писца из Далмације Сима Матавуља. По њему је 1951. г. снимљен и умјетнички филм под истим насловом (режија Федор Ханжековић, производња Јадран-филм Загреб). У роману се указује управо на привлачност свећеничког позива. Један од бројних одломака то лијепо илустрира, а преведен на талијански гласи:

„... Bacogna (Bakonja) pensava: come e bello essere frate! Com' e bello cavalcare un buon cavallo, farsi accompagnare dello stakliere, indossare biancheria pulita, dormire sul tenero, nell' asciutto e nel caldo, mangiare carne e pesce, bere vino e caffe tutti i santi giorni! Com' e bello che il popolo ti saluti ovunque! Da lontano gli uomini tolgono il cappello e le donne s' inchinano! Chi s' avvicina ti bacia la mano e la corda alla vita!“³⁶

³⁵ Петровић Р., „Национално питање у Далмацији у XIX ст.“, Сарајево–Загреб 1982 (друго издање), стр. 46; Прпа–Јовановић Б., н. д.; К. Милутиновић, „Војводина и Далмација (1760–1914)“, Нови Сад 1973.

³⁶ У оригиналу на српскохрватском језину тај дио гласи: „ . . . Бакоња је мислио, како је лијепо бити фратром! Како је лијепо јахати добра коња, водити уза се сеиза, носити чисто рубље, спавати на меку, у сувоти и топлини, јести меса и рибе, пити вина и кафе сваког боговетног дана! Како је лијепо да те свуда народ поздравља! Из далека људи скидају капе, а жене се клањају! Но ти се примакне, љуби ти руку и ноноп оно паса!“

Када се гледа ко пристаје уз Народну странку онда се долази до закључка да је то прије свега ниже свећенство како католичко тако и православно, с тим да православци имају веома мало вишег свећенства. Једно вријеме је један од највећих поборника Народне странке био и православно примас Далмације – владика Стефан Кнежевић у Задру. Он је био и вирилни члан Далматинског сабора. Територијално гледано странка има највише присталица у Приморју и Загори, али не и на средњодалматинским отоцима. Више свећенство је противник Народне странке и највећим дијелом је везано за Аутономашку странку. Већ је поменуто да је на њиховом челу увијек и примас далматински – задарски надбискуп, такођер вирилни члан Далматинског сабора. Ипак постоје идејне везе између нижег и вишег свећенства, које се манифестирају у конзервативности. Доста их повезује и борба против либералних закона у Аустрији, против одвајања цркве од школе и против укидања Конкордата. У цјелини ситни попови су основа Павлиновићева клерикализма, па и национализма. Зато противници аутономаши и талијанаши називају понекад Народну странку и „странка попова“. Истаннути појединци у тој групи су Иван Данило, Миховил Павлиновић, Јуриј Бијанкини, Казимир Љубић, Ђуро Пулић (једно вријеме службовао и у Тренту), каноник Мркица, Ловро Кукуљица, архимандрит Јеротеј Ковачевић и други, премда ни они сви немају идентичне погледе. Разлике су евидентне на конкретним примјерима.

Сељаштво: Огромна већина становништва су сељаци, како се то јасно види из податана који су већ раније наведени. Они живе у различитим облицима аграрних односа, међу којима доминира колоњат, а на територију Дубровачке републике кметство, чак и после 1848. г. Постоје разлике које су и територијалног карактера. Тако су односи нешто другачији у Далмацији, Дубровнику и Боки него у загорском дијелу Далмације, гдје је евидентан турски утицај. Због таквог стања у овој области већ рано су уочљиви захтјеви за рјешавањем наслеђених и застарјелих аграрних односа, те потреба за њиховим усклађивањем са тековинама новог доба. Прије свега евидентна је тежња за слободним земљишним посједом, гдје се види веза са примјером Србије после првог српског устанка, када је сељак постајао слободан земљишни посједник. Постоје стога двије линије у рјешавању аграрних односа. Једна се води под паролом „La terra e di Dio e lavoro e mio“. То је сељачка и народна линија, која полази са становишта да је земља онога који је обрађује, па је то јавноправни однос који је историјски настао. Они траже политичко рушење тога односа и слободан земљишни посјед. Друга је линија – линија власника, која почива на мисли да су односи између власника и обрађивача земље (сељака) успостављени кроз дугу историју, али као приватноправни, те се не могу рјешавати никаквим политичким одлукама и средствима као да су јавноправни. Напротив, као приватноправни упућени су на дуге и скупе

судске парнице на којима, опет, социјално израста и огромна друштвена улога адвоката. Они се јављају као тумачи закона и браниоци, како колона кметова тако и власника имања. Зато није случајно да у структури далматинске политике завидно високо мјесто имају управо адвокати и билежници. Велики посјед се брани и разлозима технолошког интереса пољопривреде, па се и на тај начин супротставља јако израженим тенденцијама диобе посједа и њиховог уситњавања. Опет, биолошки раст становништва – познате су веома бројне сељачке породице – доводи до диоба патријархалних породица и уситњавања земљишног посједа, које онда није у стању да прехрани све своје чланове. Ту лежи и економски коријен миграција из села у град. Али због економске неразвијености града, па тиме и његове немогућности да прими све оне који се прелијевају са села у град, један дио се с временом одлијева у економску емиграцију у прекоморске земље – Сјеверну и Јужну Америку. То опет представља цио један комплекс за себе. Ипак сељачки гласови су основа Народне странке, нарочито у курији вањских опћина (једна од курија аустријског изборног система). То је она гласачка снага која, премда најмногбројнија, ипак даје само половину посланика Далматинског сабора. Та већина је славенска, што значи хрватска или српска, а не талијанашка или талијанска. Народна странка уза све то није имала у свом програму никаквих радикалних предлога за рјешавање аграрног питања. Сви ти захтјеви су се кретали углавном око укидања работе и „службе“ на територију Дубровника. Један од разлога је управо у томе што би захтјев за додјелу земље сељацима на територију Дубровника највише погодио њене најистакнутије чланове – дубровачке племиће, власнике имања по Конавлима, Жупи дубровачкој, Пељешцу, Приморју и осталим предјелима ненадашње славне Дубровачке републике. Проћи ће дуго времена да се сложени комплекс аграрних односа у Далмацији ријеша. Али ипак не под Аустро-Угарском. То ће тек рјешити буржоаска југославенска држава послје 1918. г. и социјалистичка Југославија послје 1945. г.

Када се направи један закључак, онда се јасно оцртава Далмација у 19. ст. као земља са доминацијом сељака који се налазе под знатним утицајем нижег свећенства.³⁷ Она има и грађанску класу, али слабашну. Она је компрадорског а не индустријског типа, а уз себе веже танак слој свјетовне интелигенције, образован модерно ван Далмације, било на универзитетима у Аустрији или пак оном у Падови, који је такођер до 1866. г. био у оквиру Аустрије. Малобројни феудалци – грофови, кнезови, баруни и ини – само су подсјећали на једно давно вријеме које је полагано пролазило. Један дио дубровачких племића није хтио чак ни да се жени, како не би рађали дјецу која ће живјети у ропству, оном аустријском. Јер Аустрија

³⁷ Petrović R., „Cittadini, contadini, impiegati e prati nella Dalmazia del XIX secolo“, PROPOSTE e RICERCHE, fascicolo 23 (2/1989), estate-autunno, Ancona 1989.

је била симбол њихове државне и друштвене пропасти, те су је зато жестоко мрзили.

Све ово говори да је цјелокупна друштвена основа на којој су почивали национално-политички покрети и културно-просвјетне акције била економски веома слаба.

Национално-политична проблематина: Друга велика област истраживања везује се за национално-политичку проблематику у Далмацији 19. ст. То је испитивано и обрађивано са више аспената и по различитим временским раздобљима.³⁸ Прва је фаза вријеме које иде од краја 18. ст. и почетка 19. ст. која обиљежава прва аустријска окупација Далмације, затим француска управа и Илирске провинције, те коначно Наполеонов слом и друга аустријска окупација. Иако је тих 25 година донијело бројне промјене, ипак до данас немамо једну синтетичку историјску монографију о томе. Све је то обрађивано фрагментарно и са становишта разних других тематских потреба, па стога и у разним научним дјелима. Друга фаза су догађаји везани за 1848. годину, као годину великих европских кретања и бурних догађаја. Ситуација у Далмацији или пак у појединим њеним дијеловима – ту постоје битне разлике, узмимо, између Боке, Дубровника и остале Далмације – испитивана је нешто више. Постоји и више студија, иако још увијек не и монографија. Објављивани су и извори.³⁹ Трећа фаза су догађаји везани за обнову политичког живота у Аустрији послје битана код Мађенте и Солферина. То је у Далмацији довело до битних промјена, као одраз онога што се дешавало у самој Аустрији. Почине рад Далматинског сабора⁴⁰, покрећу се политичке новине, формирају се модерне политичке странке – Народна странка (Il partito nazionale) и Аутономашна или Талијанашка странка (Il partito autonomo или Il partito italofilo). Нешто касније биће формирана Земљачка странка, односно Српска странка у Далмацији, те више хрватских странака – Првашка странка⁴¹ и друге. Крај стољећа обиљежиће и појаве организација модерног радничког покрета, али без формирања неке засебне социјал-демократске партије. Организационо раднички покрет у Далмацији биће најдиректније укључен у Југославенску социјал-демократску партију, која је имала сједиште у Словенији.⁴² Али и утицај радничког покрета у Трсту јако ће се осјећати. У досадашњим радовима највише се пи-

38 Већ је наведен највећи дио литературе који се односи на ову проблематику.

39 Увид у ту проблематику може се добити путем књиге: Стијепо Обад, „Далмација револуционарне 1848/49. године – Одабрани извори“, Ријека 1987., стр. 352 плус прилози (илустрације).

40 О дјеловању Далматинског сабора види: Периф Иво, „Далматински сабор 1861–1912 (1918.) год.“, Задар 1978.

41 О правашима уопће па и оним у Далмацији упореди: Gross M., „Повијест правашке идеологије“, Загреб 1973.

42 „Повијест Савеза комуниста Југославије“, Београд 1985.

сало о Народној странци, па о томе постоје и монографије.⁴³ Обрађивања су и бројни видови њеног устројства и дјеловања. Предуслови који су довели до њеног стварања, као што су социјални, национално-политички (традиција илиризма, рецидиви политике присаједињења Далмације како раније тако и 1848. г, те с тим у вези однос према Аустрији, Млетачкој Републици, Хрватској, мисија Матије Бана, утицај Risorgimenta⁴⁴, вријеме под апсолутизмом) те културни (однос далматинске икавице према Гајевом и Вуковом језику, однос српскохрватског према талијанском језику, књижевност на народном језику, културне везе са Хрватском и њихов обим, те језичко питање у глобалу). Обрађено је и устројство Народне странке, као што је: постанак Народне странке, њен социјални и национални састав, организациона структура (вођство, Народни лист – Il Nazionale), читаонице као основне организационе ћелије, новчана средства са назнаком извора (одакле се странка финансира) и програм Народне странке. Посебно је разрађено питање Народне странке и њеног односа према националном питању. То је праћено кроз више сегмената, почевши од стања националне свијести у Далмацији 60-их година 19. ст. (Славенство, Далматинство, Хрватство, Српство) преко питања сједињења Далмације са Хрватском од 1861. до 1880. године те националних противурјечности (хрватство, српство) и идејних превирања (однос структуре према црквеним питањима онога доба). Посебно је обрађена појава земљаштва у Далмацији – организационо уобличеног у Земљачкој странци, те став Народне странке према устанку и окупацији Босне и Херцеговине (1875–1878).

С друге пак стране, до данас немамо књиге о Аутономашкој или талијанашкој странци, иако је она имала веома значајну улогу у друштвеном и политичком животу Далмације, и посебно о национално-политичким расправама. Она је имала и премоћ у Далматинском сабору од његовог оснивања па све до 1870. године, када на изборима већину добива, уз лагану аустријску потпору, Народна странка. Али и иза тога, па све до 1918. године, аутономаши су, иако ослабљени, имали важно мјесто у Покрајини. Треба уз то рећи да су аутономаши доста дуго имали већину и у неким опћинским скупштинама (Сплит и други).

У оквиру испитивања повијести Народне странке, важно мјесто заузима испитивање идеја и националних идеологија (посебно хрватске националне идеологије) које су у Далмацији владале. Оне се с једне стране односе на цио славенски блок (Хрвати и Срби) и његове међусобне

⁴³ Цитирана монографија Р. Петровића о националном питању у Далмацији, као и књига Н. Станчића.

⁴⁴ Петровић Р., „La Dalmazia e il Risorgimento italiano fino al 1860.“, у књизи: Il Risorgimento e l'Europa, Catania, 1971. Редакција Vittorio Frosini. Издао у част познатог талијанског историчара и директора Института за Risorgimento: Италије проф. Alberta Marie Ghisalberti.

односе који се током времена мијењају и, с друге стране, према супротном блоку – аутономашком, талијанашком или, с временом, иредентистички талијанском. Све је то опет везано за опће прилике у Аустро-Угарској, као и односе који владају међу њеним бројним нацијама (Чеси, Словаци, Пољаци, Словенци, Срби, Мађари, Нијемци, Талијани итд.) које се буде, постављају своје захтјеве и формулирају властите националне програме. Највише везано за ову проблематику је истраживано стање модерне националне свијести у Далмацији (како се народ осјећа, у националном смислу) као једно од темељних питања, па било да се ради о хрватској, српској или талијанској нацији. Као резултат досадашњих истраживања, налази се и одговор на питање које је дуго времена доминирало, а то је да ли постоји далматинска нација (*nazione dalmata*) која се разликује прије свега од Хрвата, а самим тим и од Срба. Иако се њој није оспоравала славенска основа, сматрало се ипак, од оних који су то заговарали, да је једна од њених битних карактеристика талијански језик. Све у складу са девизом „*Slavi sempre, Croati giamai*“. Као што се може закључити, ради се о подизању регионалног имена (Далматинац) на степен националног. Таква нација се историјски није формирала, иако је осјећај далматинства био јак. Ове су теме дуго доминирале јавним и друштвеним животом Далмације, а допирале су и до сваке обитељи, посебно у градским центрима. Истакнути далматински првак др Коста Војновић, кнез Ужички и отац славног писца Ива Војновића, осјећао се прије свега католиком па онда Хрватом, док је његов брат Ђорђо Војновић, начелник Херцег-Новог и последије Љубишине смрти предсједник Далматинског сабора, стално истицао да је Србин, иако је био католик. С друге пак стране, чувени сплитски начелник Антонио Бајамонти осјећао се Далматинцем а касније Талијаном. А један број ватрених талијанаша у другој генерацији постајали су прави Хрвати. Све су то биле специфичности ове југославенске области, али сличних примјера има у Европи још.

У вријеме од 60-их година па до 1878. године, до Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине, те снажног отпора пруженог тој окупацији од стране домаћег становништва, предвођеног у маси Муслиманима⁴⁵, било је много питања о којима се морала изјашњавати и Дал-

45 О томе има више радова, од којих неки и с посебним освртом на држање Италије: Петровић Р., „Покрет отпора против аустроугарске окупације 1878. године у Босни и Херцеговини“, у посебном зборнику, Отпор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини (Сарајево, 23. и 24. октобра 1978), Сарајево 1979, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Посебна издања, књига XLIII, Одјељење друштвених наука, књига 8, стр. 15–69; Петровић Р., „Покрет отпора у Босни и Херцеговини против аустроугарске окупације 1878. године (Према извјештајима Талијанског конзулата у Сарајеву)“, у трогомном зборнику, Међународни научни скуп поводом 100 годишњице устанак у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875–1878. године (Сарајево – Илица, 1–3. октобра 1975.), том II, стр. 343–375, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Посебна издања, књига XXX, Одјељење друштвених наука, књи-

мација – путем политичких странака, кроз Сабор или опћинска вијећа. Доста тога налазимо у оновременој штампи и посебно преписци између истакнутих појединаца. Устанци у Босни и Херцеговини и другим балканским земљама и источна криза 1878–78. г., бројне херцеговачке и босанске избјеглице⁴⁶ на далматинском територију, страни добровољци⁴⁷ – нарочито бројни су били Талијани – те сами устаници давали су веома шаролик изглед тадашњој Далмацији. Све то заједно изазивало је и шире реперкусије, као и одјеци ратова између Србије и Турске, Црне Горе и Турске те нарочито Русије и Турске (битка на Плевни). Аустроугарско заповједање Босне и Херцеговине, што фактички значи далматинског залеђа, није довело до спајања ових земаља. Напротив, наставиле су одвојен живот без обзира што су сад биле у оквиру једне државе. Државноправни статус Босне и Херцеговине није био рјешен. Она није била припојена било којем дијелу (ни аустријском ни угарском) Монархије. Тек 1908. године Босна и Херцеговина је анектирана, али и тада као *corpus separatum*. Све до тада аустроугарска окупација третирана је као *p r i v r e m e n a*, што значи са могућношћу, уз сагласност сила потписница Берлинског уговора, да може бити ревидирана или чак и укинута.⁴⁸ Далматинска Народна странка и Аутономашка странка, као и остале, морале су о свему овоме да се изјашњавају и заузимају своје ставове. Јер питање судбине Босне и Херцеговине, кад једном у њој не буде било турске власти, постављало се као једно од најкрупнијих питања тадашње европске политике. Кад је пак ријеч о југославенским земљама уопће, па и аустријској Далмацији посебно у свој укупности њених унутрашњих односа, треба рећи да су ти догађаји и спорови око припадности Босне и Херцеговине (да ли је она српска или хрватска) битно утјецали на цијепање до тада (1878. г.) колико-толико јединствених националних покрета у дијелу југославенских земаља и њихово национално поларизирање. У Далмацији је то резултирало, 80-их година 19. ст., цијепањем дотадашње јединствене Народне странке – славенског фронта у Далмацији, на посебне дијелове: Народну странку, од тада као хрватску, и посебну Српску странку у Далмацији. С временом доћи ће и до формирања других хрватских странака у Далмацији. Мимо

га 4, Сарајево 1977; Петровић Р., „Отпор аустроугарској окупацији и прилике у Босни и Херцеговини 1878. године (Према извјештајима Талијанског конзулата)“, ПРИЛОЗИ Института за историју, Сарајево 1978, година XIV, број 14–15, стр. 371–398.

46 Arthur J. Evans, „Through Bosnia and Herzegovina on foot during insurrection august and september 1875, London 1977.

47 О проблематици избјеглица и добровољаца, као и помоћи која им је у Далмацији пружана, упореди: Петровић Р., „Дјеловање Дубровачког одбора за помагање херцеговачких устаника 1875–1878. године“, ГОДИШЊАН Друштва историчара Босне и Херцеговине, година X, Сарајево 1959, стр. 221–245.

48 И док у југославенској историографији још увијек нема једне модерне монографије о анексији Босне и Херцеговине (изузев оне Нинчићеве од раније), у Италији је објављена књига на ту тему: Duce A., „La crisi Bosniaca del 1908“, Милано 1977.

националних критерија у ово вријеме почињу да се формирају и модерне радничке организације, различитог степена организираности.

Крај 19. ст. и прелаз у 20. ст. биће обиљежен даљим националним интеграционим процесима, формирањем Хрватско-српске коалиције у Хрватској, Ријечком и Задарском резолуцијом, као и наставном национално-политичких и идејних сукоба у Далмацији. Ово је и вријеме све већег повезивања покрета и странака, па и појединаца у Далмацији са оним у унутрашњости, а на основама југославенске идеје, мисли и акције, те конкретном борбом за стварање југославенске државе. О томе постоје синтетичка дјела трајније вриједности.⁴⁹

У цијелом овом раздобљу, посебно од 1860. па до 1918. г., један од полигона национално-политичких и културно-просвјетних борби биле су далматинске опћине, а нарочито борба за превласт у опћинским вијећима.⁵⁰ Као што је раније наведено, године 1918. само је Задар, главни град Покрајине, имао аутономашко-талијанашку већину у опћинском вијећу. И то ће бити подлога за његову припадност Италији у каснијем периоду.

Културно-просвјетна проблематика: У ову групу питања иду прије свега она која се односе на језик и језичко питање. Оно се јавља у Далмацији 19. ст. у више аспеката. Први је онај који се односи на словински, славенски, илирски, хрватски, српски, хрватскосрпски, српскохрватски језик. Односно на наш или нашки језик, како га често извори називају. Дуг је био процес изградње јединственог језика и његове националне идентификације и афирмације. Треба само подсјетити да је тек 1912. године у Далмацији хрватски језик постао службени, да би се само по томе могло оцјенити колико је дуго трајао тај процес. А иза тога су стајале године жестоких борби и бројни захтјеви. Други аспект је онај који се односи на талијански језик, који је у Далмацији био доминантан од раније; као језик господе и дијела градског свијета. Његова позиција је доласком аустријске власти још више ојачала. По некима, пуно више за једно стољеће него раније под млетачком влашћу за 400 година. Ово стога што је талијански језик био службени језик аустријске администрације, која је иначе била позната као веома ефикасна и која је допирала до свих пора јавног и друштвеног живота. Уз то, ослоњена на далеко ефикасније чиновништво него што је то било под млетачком влашћу. Нема историографског дјела које не истиче ту ефикасност аустријске администрације и њен бирократизам. Према томе, талијански језик је био, за огромну већину становништва, инструменат аустријске управе, а не националног препорода. Упра-

49 Ловренчић Р., „Генеа политике „новог курса“ у Хрватској“, Загреб 1972; Gross М., „Владавина Хрватско-српске коалиције 1906–1907“, Београд 1960.

50 Форетић Д., „Борба за понарођивање опћина у Далмацији (1865–1900), у зборнику Хрватски народни препород у Далмацији и Истри, Загреб 1969.

во за славенску већину он је био једна од значајних препрека националном препороду. Ништа при томе не значи чињеница да су главни актери тог препорода (хрватског и српског) сами писали и говорили талијански боље него славенски – хрватски или српски језик. Тога има доста и у савременом свијету. За талијанску мањину талијански језик није био само језик администрације него и талијанског националног препорода – *Risorgimento*. Трећи аспект је борба између нашег језика (словински, славенски, илирски, хрватски, српски, српскохрватски, хрватскосрпски) и талијанског језика, а за превласт у јавном животу – школама, судовима, администрацији уопће, натписима на радњама, институцијама, итд.⁵¹ Талијански је неријетко у градовима био и језик у обитељи. Та борба између талијанског и хрватског језика била је веома друга и жестока, а била је у директној и најужој вези са стањем националне свијести (хрватске, српске, талијанске) и културним миљеом покрајине. Најевидентнија је у школству⁵², јер је значила борбу за нове генерације и њихово национално образовање. Путем језика вршио се и процес националне интеграције и хомогенизације, како хрватске и српске, на цијелом српскохрватском језичком подручју, тако и талијанске у оквиру модерне Италије.

Друго крупно питање које је културно-просвјетно и идејно, али у Далмацији и национално-политичко, било је питање положаја цркве у јавном животу⁵³, и то нарочито католичке, с обзиром на огромну већину католичког становништва. Оно је долазило до изражаја на бројним актуелним питањима онога доба, као што су: укидање Конкордата, однос цркве и државе у аустријском дијелу Монархије, положај цркве и вјеронаука у школама, проблем црквених имања, питање свјетовне власти римских папа, бројна питања из *Sillabusa*, став према претензијама Краљевине Италије на Рим, итд.⁵⁴ Сва ова питања, неко више а неко мање, битно су утицала на заостравање идејних борби у Далмацији, како међу самим католицима (либералци и клерикалци), па било да су они аутономаши или народњаци, тако и међу самим народњацима у оквиру Народне странке. Ово је дјеловало и на њену унутрашњу националну поларизацију, тј. међу Хрватима, који су већина, и Србима, који су мањина. Повезивање вјере и нације и инсистирање на католичанству као битном обиљежју хрватске нације резултирало је истицањем православља као битне одреднице друге

51 Маштровић В., „Однос чиновника према језичком питању у Далмацији, у препородно вријеме“, РАДОВИ Института ЈАЗУ у Задру, VIII Задар 1961; Исти, „Развој судства у Далмацији у XIX стољећу“, Загреб 1959.

52 Перић И., „Борба за понарођење далматинског школства 1860–1918“, Загреб 1974.

53 Петровић Р., н. дј., и Н. Станчић, н. дј.

54 Петровић Р., „La 'Questione Romana' e la Dalmazia, ATTI del XLV Congresso di storia del Risorgimento italiano, Roma 21–25. settembre 1970, Roma 1972, стр. 3–20.

групације. У принципу процес националног конституирања ишао је по кључу да су католици били Хрвати, односно православци Срби. Изузетак су танак слој католика Срба.⁵⁵ Уз поларизације на ширем југославенском простору, како на овим тако и на другим питањима, а посебно на питању припадности Босне и Херцеговине, па тиме и муслимана, ови процеси доведоше до националних подјела и у Далмацији. Слабиће дотадашњи јединствен славенски фронт (Хрвати и Срби), те у сразмјери с тим формирати се нове политичке групе и странке, покретати нови листови и часописи, било либерални или клерикални, српски или хрватски, односно талијанашки или талијански. И док су они аутономашко-талијанашки све више слабили, и због политике аустријске власти, дотле су они чисто талијански постајали све више иредентистички са оријентацијом – кадли, тадли, никадли – на прикључење ових области, или бар једног њихова дијела, модерној Италији. Тај ће се процес наставити и послје 1918. г.

И када се на крају биланса сведе рачун о истраживању прошлости Далмације у 19. ст., у Југославији послје 1945. г. може се рећи да нам је данас много јаснија та прошлост него раније, управо захваљујући и резултатима југославенске историографије. Створена су нова дјела и стасали бројни историчари ослобођени разних предрасуда, међу којима ни оне националистичке нијесу занемарљиве. У исто вријеме преостаје, као задатак, да се обраде и бројна још увијек недовољно или никако проучена питања. Међу њима као велика потреба јавља се монографија о Аутономашкој и Српској странци у Далмацији, о клерикализму и либерализму, итд. На овим питањима има пуно додирних тачака и за упознавање са резултатима талијанске историографије. Исто тако стоји и потреба да се о неким, посебно о оним друго спорним питањима, прво међусобно детаљније упознамо са оним што је публицирано у свакој средини, а затим да се научно продискутирају сва она отворена и спорна питања. Нешто од тога је већ направљено, и то веома добро.⁵⁶ Данас нема разлога да се то и не настави. У том видим и значај овога скупа и позитиван напор његова организатора. Зато се то може само позитивно вредновати, уз жељу да организатор настави правцем којим је кренуо и програмом конципираним на савременим потребама историјске науке.

⁵⁵ К. Милутиновић, „О покрету Срба католика у Далмацији, Дубровнику и Боки Нотрској 1848–1914“, Зборник о Србима у Хрватској, 1, Београд 1989, стр. 33–90.

⁵⁶ Овдје се прије свега мисли на рад Југославенско-талијанске комисије историчара (копредсједници Ф. Valsecchi и Р. Петровић), која је до сада одржала десет засједања, што у Италији што у Југославији. Дио тога материјала објављен је у часописима у Италији и Југославији. Један резиме, под насловом „Le tesi Italo-Jugoslave per i testi di storia“, објављен је у часопису CULTURA e SCUOLA, n.37 gennaio-marzo 1971. Треба споменути и велике скупове (congressi) које је водио проф. Pier Fausto Palumbo (Salerno–Roma) под именом „Due Sponde“. До сада је објавио пет књига „Atti“. И неки други су организирали низ акција (S. Anselmi, Ancona), итд.